

RENÉ NYBERG

”Olette kajonneet yya-sopimukseen”

Suomen hallitus ilmoitti 21. syyskuuta 1990, että maan suvereenisuutta rajoittavat vuoden 1947 Pariisin rauhansopimuksen määräykset olivat menettäneet merkityksensä. Presidentti Mauno Koivisto tulkitsi samaan aikaan uudelleen myös sodanjälkeisessä Suomessa kaikkea hallinnutta yya-sopimusta. Mutta miten kaikki tapahtui?

”Olette kajonneet yya-sopimukseen”, sanoi Ruotsin Helsingin-suurlähetystön ministerineuvos ja erinomainen Suomen-tuntija Krister Wahlbäck syyskuun 1990 lopulla pistäytyessään työhuoneessani ulkoministeriössä Merikasarmissa. Wahlbäck havaitsi tabun rikkomisen ensimmäisenä. Suomen hallitus oli 21. syyskuuta ilmoittanut, että Suomen suvereenisuutta rajoittavat vuoden 1947 Pariisin rauhansopimuksen määräykset olivat menettäneet merkityksensä. Presidentti Mauno Koivisto oli samaan aikaan myös tulkinnut uudelleen sodanjälkeisessä Suomessa kaikkea hallinnutta sopimusta. Sopimus ystävydestä, yhteistyöstä ja avunannosta (yya) oli huhtikuussa 1948 allekirjoitettu Stalinin läsnä ollessa. Se sisälsi kaikkien Neuvostoliiton sodanjälkeisten sopimusten tavoin viittauksen ”Saksaan tai Saksan kanssa liittoutuneisiin maihin”.

Yhdistyneen Saksan suvereenisuuden lähestyvä palauttaminen pakotti Suomen hallituksen huolehtimaan siitä, että Suomikin vapautti itsensä sodanjälkeisistä rajoituksista. Ensisijaisesti kyseessä olivat Pariisin rau-

hansopimuksessa Suomelle asetetut rajoitukset. Hallitus ei kuitenkaan tyytynyt vain ilmoittamaan Pariisin rauhan sotilaallisia, muun muassa Saksaan viittaavia määräyksiä vanhentuneiksi, vaan presidentti Koivisto tulkitsi myös yya-sopimukseen sisältyvän viittauksen Saksaan asiallisesti vanhentuneeksi.

Krister Wahlbäckin huomaama tabun särkeminen oli sivujuonne operaatiossa PAX; suunnitelmat Suomen vapauttamiseksi rauhansopimuksen sotilaallisista rajoituksista saivat tuon nimen sähköposteissa. Samalla se oli symbolisesti merkittävä vapautumisen askel.

Euroopan tilanne muuttui nopeasti Berliinin muurin sortumisen jälkeen. Tarve vapautua rauhansopimuksen sotilaallisista rajoituksista oli Suomen sodanjälkeisessä politiikassa pysyvä tekijä. Kun Mihail Gorbatšov otti tehtäväkseen neuvostojärjestelmän uudistamisen, Suomi oli tulkintamuutosten avulla jo käytännössä päässyt irti useimmista merkittävistä rajoituksista. Oikeastaan jäljellä oli vain kaksi ehtoa, jotka yhä rajoittivat mahdollisuuksia vahvistaa Suomen puolustuskykyä. Tärkein oli kielto hankkia ”saksalaista alkuperää tai mallia olevaa” asejärjestelmiä. Kiellettyjä olivat myös siviililentokoneet, ”jotka ovat saksalaista tai japanilaista mallia tai joissa on saksalaista tai japanilaista valmistetta tai mallia olevia suurempia koottuja osia”.

Mahdollisuus eurooppalaisten asejärjestelmien ostamiseen vaikeutui vuosien mittaan, kun melkein kaikissa asejärjestelmissä oli mukana saksalaisia komponentteja. Sama syy hankaloitti myös helikoptereiden ja lentokoneiden hankintaa. Toinen rajoitus oli kielto antaa sotilaallista koulutusta ”Suomen maavoimiin, sotilavastoon tai ilmavoimiin kuulumattomille” henkilöille. Toisin sanottuna kiellettiin Ruotsin kodinturvajoukkojen (*Hemvärnet*) tapaisen vapaaehtoisen maanpuolustusjärjestön ylläpitäminen; *Hemvärnet* oli perustettu

1940 talvisodan jälkeen esikuvanaan Suomen suojelukuntajärjestö. Nykyisin vapaaehtoisten maanpuolustusjärjestöjen sotilaallinen koulutustoiminta on Suomen maanpuolustuksen luonteva osa. Ajatus suojeluskuntien uudelleenperustamisesta hylättiin jo 1990-luvun alussa; tarvetta ei enää ollut, ja myös uhkakuva oli muuttunut.

Muut Pariisin rauhansopimuksen rajoitukset joko sisältyivät kansainvälisiin sopimuksiin, muun ydinaseiden leviämisen estämissopimukseen, tai olivat menettäneet kaiken kiinnostavuutensa, kuten torpedoveneiden omistamiskielto, kun itse torpedot eivät olleet kiellettyjä ja ohjusvenet tulkittiin sallituiksi. Myös kielto pitää ”veden alla kulkevia aluksia” osoittautui vanhentuneeksi. Kun Ruotsi tarjoutui 1990-luvulla myymään käytettyjä sukellusveneitä edulliseen hintaan, Suomi torjui tarjouksen. Uuden aselajin perustaminen merivoimiin olisi tullut liian kalliiksi.

On syytä mainita, ettei Ahvenanmaan demilitarisoitua asemaa käsitelty missään vaiheessa rauhansopimuksen sotilaallisten rajoitusten yhteydessä. Demilitarisoinnilla on pitkä esihistoria, joka juontuu Krimin sodasta ja Kansainliiton 1921 tekemästä päätöksestä saakka. Vuoden 1940 määräykset saarten demilitarisoinnista saatettiin jälleen voimaan Pariisin rauhansopimuksessa 1947. Kysymys nousi uudelleen esiin myöhemmin, mutta se on toinen tarina, ja siinä Krister Wahlbäck oli presidentti Koiviston ja Carl Bildtin hallituksen yhteismies.

”BALKANIN SATELLIITIT JA SUOMI”

Puolustusministeriö esitti marraskuussa 1989 ulkoministeriölle, että rauhansopimuksen Saksaa koskevien määräysten uudelleentulkitseminen oli tarpeellista. Tuota menetelmää Suomi käytti sodanjälkeisellä kaudella. Suomi oli yksipuolisilla tai osapuolten yhteisillä tulkinnoilla 1940-luvulta saakka laajentanut vähitellen vapauttaan puolustuksensa kehittämiseen. Rajoitukset olivat alkuaan tulleet yllätyksenä tietoon 1946 hieman ennen Pariisin rauhankonferenssia. Neuvostoliiton äkeä ulkoministeri Molotov ei sallinut minkäänlaista keskustelua tekstistä, ja hänen brittiläinen virkaveljensä vaiken. Suomi saattoi vain allekirjoittaa ja olla kiitollinen siitä, että edes sai rauhansopimuksen.

Professori Tuomo Polvinen pystyi vasta paljon myöhemmin, Britannian arkistojen avauduttua 1970-luvun lopulla, toteamaan, että aloitetta sotilaallisten rajoitusten sisällyttämiseksi rauhansopimukseen ei ollut tehnyt Moskova, vaan Lontoo. Neuvostoliitto vastusti sotilaallisia rajoituksia. Britannian sotilasjohto (*Chiefs of Staff*

Committee) luonnosteli vaatimuksensa elokuussa 1945 laaditussa muistiossa, joka sai otsikon *Peace treaties with Italy, the Balkan satellites, and Finland*. Brittien motiivit olivat ilmeisen selvät, he pelkäsivät ”Balkanin satelliittivaltioiden” ja Suomen sotilaallisten voimavarojen lisäävän Neuvostoliiton sotilaallista toimintakykyä. Vaikeata on sen sijaan ymmärtää Britannian sotilasasiamiesten toimia, kun he vielä 1950-luvulla vaativat selitystä siitä, miksi Suomi ei ollut hävittänyt ”ylimääräistä sotamateriaalia”, kuten rauhansopimuksessa edellytettiin. On myös aihetta kiinnittää huomiota siihen, että Suomen ostaessa 1977 brittiläisiä Hawk-harjoitushävittäjiä britit korostivat, että saksalais-ranskalaisten Alpha Jetien hankkiminen olisi ollut rauhansopimuksen vastaista.

Suomen puolustuksen rakentaminen oli sodanjälkeisinä vuosina monimutkainen ja vaativa tehtävä. Historian näkökulmasta on suoranainen urotyö, että Suomi yleensä onnistui säilyttämään sotilasperinteensä ja pitämään huolta puolustusvoimiensa organisatorisesta ja materiaalisesta perustasta. Oli ”talvehdittava”, eikä ollut mitenkään itsestään selvää, että Suomi onnistui säilyttämään muun muassa ilmavoimansa ja harjoittamaan sotilaallista tiedustelutoimintaa. Myöhemmin molempia mainittuja priorisoitiin voimakkaasti, ja niiden merkitys puolueettomuuspolitiikan uskottavuudelle osoittautui ratkaisevan tärkeäksi. Etenkin tiedustelutoiminta oli *force multiplier*.

Kun Ruotsilla vuoden 1950 vaiheilla oli maailman neljänneksi suurimmat ilmavoimat Yhdysvaltain, Britannian ja Neuvostoliiton jälkeen eli noin 1 000 hävittäjää, muun muassa ruotsalaisvalmisteisia J-29 Tunnan-suihkukoneita, Suomella oli 54 Messerschmitt 109-G-konetta sekä 69 muuta romutettavaksi valmista lentokonetta. Lisäksi oli vielä tulkittava Pariisin rauhan määräyksiä sallitusta 60 koneen määrästä.

Sodanjälkeisessä Suomessa puolustuspolitiikka oli mutkikasta ja puolustusmäärärahat olivat pienet. Kun Paasikivi 1947 torjui Stalinin kutsun vierailulle Moskovaan muun muassa vedoten korkeaan ikäänsä (77 vuotta), hän tiesi, mitä generalissimus toivoi. Paasikivi yritti vastustella kutsua vielä ystävyyssovimuksen allekirjoittamiseen sen jälkeen, kun rauhansopimus oli tullut voimaan syyskuussa 1947. Kun Paasikiven viimeistä ja ainoata sodanjälkeistä Moskovan-vierailua valmisteltiin 1955, 85-vuotias presidentti halusi kytkeä ystävyyssovimuksen uusimisen rauhansopimuksen sotilaallisten määräysten kumoamiseen. Saadessaan tiedon, että Hruštšov oli valmis luovuttamaan Porkkalan vuokra-alueen takaisin, Paasikivi kuitenkin luopui hankkeesta.

YHTEISIÄ TULKINTOJA

Kekkonen otti Pariisin rauhansopimuksen sotilaallisten määräysten kumoamisen ensi kerran puheeksi Hruštšovin kanssa 1957. Neuvostoliiton vastauksessa ehdoksi asetettiin kuitenkin läheisempi sotilaallinen yhteistyö yya-sopimuksen puitteissa. Neuvostoliitto oli myös valmis luopumaan Ahvenanmaan demilitarisoinnista, jos Suomi olisi valmis sotilaalliseen yhteistoimintaan. Sille tielle Suomi ei halunnut lähteä, eikä Suomi pitänyt yya-sopimusta myöhemminkään sotilaallisena liittosopimuksena.

Puolustuspoliittinen tilanne oli monella tavalla ristiriitainen. Rauhansopimuksen rajoitukset olivat pohjimmiltaan mahdottomia yya-sopimuksen asettamista tehtävistä suoriutumisen kannalta. Samaa voidaan sanoa Ahvenanmaan demilitarisoinnista. Syksyn 1961 noottikriisi ja sen uhkaava sotilaallinen pohjasävel merkitsivät käännekohtaa, josta alkoi Suomen puolustuskyvyn johdonmukainen kohottaminen puolueettomuuspolitiikan tueksi.

Suomen ilmavoimat olivat brittiläisten Folland Gnat- ja Vampire-koneiden hankinnalla päässeet suihkumoottorikauteen, mutta nyt tarvittiin moderneja hävittäjiä ja ennen kaikkea ilmatorjuntaohjuksia. Suomen ilmavoimien runkona olivat MiG-21- ja J-35 Draken -koneet vuoteen 1995 saakka, jolloin 64 amerikkalaisesta F-18 Hornet -koneesta ensimmäiset saatiin palveluskäyttöön. Ennen muuta oli tulkittava rauhansopimuksen kieltoa pitää, valmistaa tai kokeilla ”minkäänlaisia omalla käyttövoimalla kulkevia taikka ohjattavia ammuksia”. Melkein kuin jälkikäikuna brittien sodanjälkeisistä epäluuloista saatiin todeta, etteivät neuvottelut ohjuksista Lontoon tai Washingtonin kanssa olleet lainkaan helpompia kuin neuvottelut Moskovassa.

Viimeinen yhteinen tulkinta Pariisin rauhansopimuksen sotilaallisista määräyksistä koski ”kosketusta räjähtäviä herkkyysmekanismin avulla sytytettäviä merimiinoja”. Suomi hankki erityisempää huomiota herättämättä moderneja herätemiinoja sekä Neuvostoliitosta että Britanniaasta 1983. Alivaltiosihteeri Keijo Korhosen avustajana sain tilaisuuden nähdä, miten varovasti Suomen ulkoasiain ja puolustusvoimien johto toimivat. Tehtäväni oli henkilökuriirina viedä luonnos ulkoministeriöstä Ritarikadulta Pääesikuntaan Kaartin kasarmiin ja noutaa se sieltä takaisin. Uudelleentulkintaehdotuksen oli käsin kirjoittanut vara-amiraali Jan Klenberg, ja Korhonen kommentoi sitä.

Jälleen uuden rauhansopimuksen uuden tulkinnan tavoittelu ei Berliinin muurin kaaduttua tuntunut tyydyt-

tävältä menettelytavalta. Vastauksessaan puolustusministeriön esitykseen maaliskuussa 1990 ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkö Jaakko Blomberg myönsi nopean kehityksen yhä voimakkaammin osoittavan Pariisin rauhan rajoitukset vanhentuneiksi. Oikeudellisen osaston päällikön Eero Kekomäen johtama toimikunta selvitti muiden Pariisissa tehtyjen sopimusten kohtaloa. Suhtauduin tehtävään epäilevästi. Yleisesti tiedettiin, että kaikki muut maat Suomea lukuun ottamatta olivat jo varhaisessa vaiheessa viitanneet kintaalla Pariisin rauhan rajoituksille. Sotilaallisia doktriineja käsitellessä Etykin seminaarissa Wienissä tammikuussa 1990 Suomi oli ainoana maana viitanut rajoituksiin, jotka edelleen koskivat maan puolustusvoimia.

Olin ulkoministeriön turvallisuuspolitiikan toimiston päällikkönä joutunut varsin paljon tekemisiin rauhansopimuksen ja sen tulkinnan kanssa. Maanpuolustuskurssien opettajana olin sotapelien yhteydessä useasti keskustellut rauhansopimuksen tulkinnasta. Kriisiskenaariossa jännitys kiristyi Pohjolan lähialueilla ja Suomen hallituksen oli kohotettava valmiutta. Sotapeli oli kolmiviikkoisen kurssin jännittävä kohokohta. Yleisesti tiedettiin, että Pariisin rauhansopimus kielsi Suomea pitämästä 34 000 miestä suurempia maa- ja 60 lentokonetta suurempia ilmavoimia ja niin edelleen. Kurssilaiset halusivat tietää, oliko Suomella oikeutta edes osittaiseen liikekannallepanoon ja siten rauhansopimuksessa ilmoitettujen rajoitusten ylittämiseen. Kiistelien korkeissa viroissa olevien lakimiesten ja tunnettujen professorien kanssa, jotka halusivat tulkita tekstin sananmukaisesti mutta tunsivat historiallisen kontekstin ja ennakkotapaukset huonosti tai eivät tunteneet niitä lainkaan. Minun oli ollut pakko paneutua rauhansopimukseen.

OPERAATIO PAX

Saksassa tapahtuvan kehityksen takia kävi yhä ilmeisemmäksi, että koko sodanjälkeinen asioiden järjestys kaipasi tarkistamista. Se avasi Suomellekin mahdollisuuden päästä irti vanhentuneista rajoituksista. Huomioni kiintyi siihen, että kaikki rauhansopimuksen Saksaan liittyvät määräykset – liittoutuneiden Saksaa koskeviin päätöksiin viittaamista ja saksalaisomaisuuden käsittelyä koskevia määräyksiä lukuun ottamatta – sisältyvät rauhansopimuksen ”III osaan”, jonka otsikona on ”Maavoimia, sotalaivastoa ja ilmavoimia koskevat määräykset”. Ja III osa on kaiken kaikkiaan ainoa rauhansopimuksen osa, joka sisältää säädöksiä määräysten muuttamisesta. Tämä voisi tapahtua joko ”Liittoutuneiden ja Liittyneiden valtojen sekä Suomen välisellä

sopimuksella tai, sen jälkeen kun Suomi on tullut Yhdistyneiden Kansakuntien jäseneksi, turvallisuusneuvoston ja Suomen välisellä sopimuksella”. – Siinä oli ratkaisu. Nyt oli punnittava vaihtoehtoja ja saatava poliittinen johto suostumaan siihen, että Saksan tapahtumien dynamiikkaa käytettäisiin hyväksi. Operaatio PAX oli syntynyt.

Jaakko Blomberg oli aluksi epäilevällä kannalla, mutta ei torjunut ideaa. Hänen oli ensisijaisesti saatava presidentti Koivisto vakuuttumaan asiasta. Ensimmäisessä luonnoksessani, joka oli päivätty 10. huhtikuuta 1990, esitin olettamuksen, että niin sanotuissa 2 + 4 -neuvotteluissa päädyttäisiin Saksan kanssa solmittavan rauhansopimuksen korvaavaan tulokseen ja että Neuvostoliitto joutuisi luopumaan yhdistyneen Saksan Nato-jäsenyyteen kohdistuvasta vastustuksestaan. Vasta Gorbatšovin vieraillessa Washingtonissa 30. toukokuuta Neuvostoliitto hyväksyi sen, että uudelleen yhdistyneellä Saksalla oli Etykin vuoden 1975 loppuasiakirjan mukaisesti oikeus liittoutumiseen eli Naton jäsenyyteen.

Asia pysyi hämmästyttävän hyvin salassa, mutta mitään päätöksiä ei tehty ennen loppukesää. Blomberg pyyhki viittauksen mahdolliseen ratkaisuun eli rauhansopimuksen III osan kumoamiseen luonnoksestani ulkoministeri Pertti Paasion vastaukseksi kansanedustaja Tuure Junnilan toukokuussa 1990 esittämään kysymykseen. Junnila esitti asiansa suorasukaisesti: ”Onko Hallitus sitä mieltä, että aika on kypsä Pariisin rauhansopimuksen Suomen puolustusvoimille asettamista rajoituksista vapautumiselle, ja jos on, aikooko Hallitus käynnistää neuvotteluprosessin, joka on tarpeen noiden rajoitusten poistamiseksi ja samalla Suomen valtion täysivaltaisuuden palauttamiseksi myös tässä kohden?”

Kysymyksen ajankohtaista myös anomus siviilitehtäviin tarkoitettujen pelastushelikopterin hankkimiseksi Ahvenanmaalle. Kyseessä oli MBB:n, Messerschmitt-Bölkow-Blohm, valmistama helikopteri. Hallitus antoi suostumuksensa tähän, ja 6. kesäkuuta 1990 päivättyyn esittelymuistioon sisältyy ehdotus, miten olisi vastattava lehdistön mahdollisiin kysymyksiin, jos päätöksen periaatteellinen poikkeavuus Pariisin rauhan tiukoista rajoituksista herättäisi huomiota. Ulkoministeriön ehdotus oli rohkea. ”Rauhansopimus ei saa estää normaalia kaupankäyntiä Saksan kanssa muuttuvassa Euroopassa. Saksan kysymyksen kehitys pakottaa meidät tarkastelemaan Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevia määräyksiä.” Presidentti ei kuitenkaan hyväksynyt ehdotusta.

Olin heti huhtikuussa tilannut selvityksen Pariisiin

rauhan sotilaallisten määräysten synnystä ja niiden tulkinnan historiasta rauhansopimuksen historian parhaalta tuntijalta, eversti ja valtiotieteen tohtori Pekka Visurilta. Olin huolissani operaatio PAXista ja kehoitin sen takia varomattomasi Visuria myös tarjoamaan kirjoitusta tästä aiheesta *Helsingin Sanomille*. Onneksi toimitus ei kuitenkaan oivaltanut kysymyksen ajankohtaista merkitystä eikä hyväksynyt tarjousta. Vilkas lehdistökeskustelu Saksasta ja Saksan tapahtumien merkityksestä Suomelle kosketteli hämmästyttävän vähän Pariisin rauhaa, mutta yya-sopimuksesta sen sijaan keskusteltiin innokkaasti.

FAIT ACCOMPLI

Varmistuttuani sotilasjohdon tuesta ja neuvoteltuani Kekomäen kanssa otin asian esiin Blombergin kanssa matkallamme Osloon 28. elokuuta 1990. Aika oli tehnyt tehtävänsä, ja hioimme nopeasti luonnoksen hallituksen päätökseksi. Mahdollisuus YK:n turvallisuusneuvoston kytkemiseksi mukaan oli jo toukokuussa hylätty – sitä pidettiin epäkäytännöllisenä. Eräässä neuvonpidossa puolustusministeriön kansliapäällikön kenraaliluutnantti Aimo Pajusen luona keskusteltiin presidentti Koiviston suhtautumisesta. Länänä oli ylin sotilasjohto, puolustusvoimien komentaja, amiraali Klenberg ja pääesikunnan päällikkö, kenraaliluutnantti Gustav Hägglund, sekä Pajusen avustaja, tohtori Pauli Järvenpää ja minä.

Järvenpää oli yhteismieheni, ja me olimme kevään ja kesän aikana yhdessä hioneet taktiikkaa operaatio PAXin toteuttamiseksi. Ulkoministeriö ja sotilasjohto eivät tuolloin kumpikaan tunteneet presidentti Koiviston täsmällistä suhtautumista operaatio PAXiin. Pajunen kertoi, että Koivisto oli 1982 aluksi suhtautunut epäilevästi herätemiinoja koskevaan uudelleen-tulkintaan, mutta hyväksynyt ehdotuksen jonkin ajan kuluttua. Amiraali Klenberg painotti luottamustaan presidentin arvostelukykyyn ja totesi, että tämä tekee päätöksen, kun se on tehtävä.

Jäljellä oli kaksi vaihtoehtoa: oli joko tiedusteltava rauhansopimuksen tärkeimpien allekirjoittajien eli Neuvostoliiton ja Britannian kantaa tai ilmoitettava Moskovalle ja Lontoolle hallituksen päätöksestä. Saksan yhdistymiskehityksen kiivas vauhti sai vaaka-kupin painumaan jälkimmäisen vaihtoehdon puolelle. Kun Moskova päätettiin saattaa tapahtuneen tosiasian eteen, hankkeen salassapitoa oli entisestäänkin tiukennettava. Ehdotukseen lyötiin leima ”erittäin salainen”, ja se jaettiin vastaanottajilleen numeroituina kappaleina i. syyskuuta. Vältimme myös vastaamasta Itävallan suur-

lähettilään suoraan kysymykseen Pariisin rauhansopimuksen rajoituksia koskevista Suomen suunnitelmista Saksan suvereenisuuden juuri palautuessa. Pelkäsimme vuotoa.

Tällä välin George H. W. Bush ja Mihail Gorbatšov saapuivat lyhyellä varoitusajalla järjestettyyn kahdenkeskiseen, Persianlahden kriisiä koskevaan huippukoukukseen, joka pidettiin Helsingissä 7.–8. syyskuuta 1990. Ilmoittamatta ulkoministeriölle Koivisto päätti ottaa asian esiin Gorbatšovin kanssa. Hän määräsi kansliapäällikkönsä Jaakko Kalelan pyytämään, että KGB:n residentti Feliks Karasjov ilmoittaisi tästä Gorbatšoville hänen neuvonantajansa Anatoli Tšernjajevin välityksellä. Kekkonen oli käyttänyt tätä menetelmää esimerkiksi 1973, kun Suomi solmi vapaakauppasopimuksen EEC:n kanssa.

Kun Kalela sitten kysyi Helsingissä Tšernjajevilta, oliko hän saanut viestin, tämä vastasi myöntävästi ja vakuutti, ettei Neuvostoliitolla ollut mitään Suomen suunnitelmia vastaan. Gorbatšov oli valmis keskustelemaan asiasta, jos niin haluttiin. Kuten Koivisto muistelmissaan kuvaa, Gorbatšov oli täysin uppoutunut Neuvostoliiton sisäiseen tilanteeseen, ja Koivisto päätti olla ottamatta asiaa esille vieraansa kanssa.

Yllätys oli täydellinen, kun kävi ilmi, että myös MID – Neuvostoliiton ulkoministeriö – tiesi asiasta. Ohjeitensa mukaisesti – ja ilmoittamatta ennakolta asiaansa – suurlähettiläs Heikki Talvitie meni maanantaina 17. syyskuuta tapaamaan ensimmäistä varaulkoministeriä Juli Kvitsinskiä. Tämä odotti Suomen suurlähettilästä rauhansopimuksen teksti pöydällään. Kun vastaanotto Lontoossakin oli viileä, Merikasarmi oli ymmällään. Britannian suurlähettiläs Neil Smith ilmoitti Blombergille tyytymättömyytensä Suomen tapaan informoida sopimuskumppaneitaan. Ja presidentinlinna vaiken.

Presidentin kansliassa vallitsi Kekkonen ajan kuri, eikä Kalela ilmoittanut edes ulkoministeriön johdolle presidentiltä saamistaan tehtävistä tai tiedoista. Britannian ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkö John Weston ilmaisi suurlähettiläs Ilkka Patiselle tyytymättömyytensä sen johdosta, että Suomi oli informoinut Moskovaa, mutta ei ollut kertonut mitään Lontoolle. Hän paljasti, että brittien tietolähde oli Kvitsinski, joka oli 2 + 4 -ryhmän ulkoministerien viimeisessä ja ratkaisevassa kokouksessa Moskovassa 12. syyskuuta kertonut Britannian ulkoministerille Douglas Hurdille Suomen suunnitelmista. Talvitien mukaan Kvitsinski kertoi myöhemmin brittien ihmetelleen, aikoiko Neuvostoliitto sallia sen, että suomalaiset toteuttavat aikeensa.

Vasta jälkepäin selvisi, miten suuret muutokset

Moskovassa olivat. Takaovikanava, jonka Kekkonen oli luonut ja jota Koivistokin käytti, ei enää toiminut entiseen tapaan. Tiedot, jotka oli aiemmin tarkoitettu neuvostojohdolle, päätyivät nyt valvomattomasti ja epäyhtenäisesti MID:n käsiin ja kuten saatiin havaita korkeille virkamiehille, jotka toimivat presidentin politiikkaa vastaan. Mutta ennen kuin ehdimme pohtia tätä asiaa, oli operaatio PAX vietävä läpi ja vastattava sitten Kvitsinskin yrityksiin saada Suomi vesittämään päätöksensä sisältö.

Viime tingassa meille selvisi, että operaatio PAX vaati sivustatukseen sen, että pyyhimme syrjään myös yya-sopimukseen sisältyvän viittauksen Saksaan. Blomberg hankki presidentin hyväksymisen, ja suurlähettiläs Talvitie joutui käymään MID:ssä toisen kerran samalla viikolla.

Hallituksen 21. syyskuuta 1990 tekemä päätös sai kiittävän vastaanoton. Se oli ratkaisevaa operaatio PAXin menestykselle. Neuvostoliiton yrityksillä saada Suomi harkitsemaan asiaa uudelleen ja hyväksymään vapaaehtoisesti uusia rajoituksia ei ollut mitään mahdollisuuksia sen jälkeen, kun Koiviston päätöstä pidettiin yksimielisesti diplomaattisena riemuvoittona. Saksalainen *Frankfurter Allgemeine Zeitung* -sanomalehti tiivistä osuvasti yleisen käsityksen Suomen toiminnasta pääkirjoituksessaan: *Lautlos aber rasch* (Äänettömästi, mutta nopeasti). Ruotsalaisessa *Dagens Nyheter* -sanomalehdessä Stefan Lundberg kiitteli sitä, miten Koivisto oli ”siepannut tilaisuuden lennosta”. Lars Borgström kuvaili *Göteborgs-Postenissa*, miten ”Suomi on heittänyt pois viimeiset suverenisuuttaan rajoittaneet kahleet”, ja jatkoi: ”Uusi asema, jonka Suomi on saavuttanut muutamilla reippailla askelilla, merkitsee menestystä etenkin henkilökohtaisesti Mauno Koivistolle.”

”YOU SOLD US DOWN THE RIVER”

Blombergin oli kuitenkin vastattava Kvitsinskin vaatimuksiin. Blomberg joutui Kvitsinskin painostuksen kohteeksi Moskovassa 16. lokakuuta. Vielä nykyisinkin Blomberg pitää tuota matkaa yhtenä kaikkein hankalimmista urallaan. Hän meni MID:hen tietämättä takaoven kautta välitetystä tietojen vaihdosta ja ilman presidentin ohjeita. Koivisto oli, kuten hän muistelmissaan mainitsee, vielä kerran 2. lokakuuta välittänyt kantansa Gorbatšovin tietoon Kalelan ja KGB:n Helsingin-residentin Karasjovin kautta. Karasjovin mielestä kysymys oli niin vähäpätöinen, että sitä oli tuskin edes esitelty Gorbatšoville eikä asiaa ollut sen takia aihetta ottaa esiin Etykin tulevassa huippukokouksessa Pariisissa. Luultavasti Kvitsinskinin päätyi myöhem-

min samalle kannalle, koska hän ei muistelmissaan sano operaatio PAXista sanaakaan. Kirjassa on vain yksi hämärä viittaus yya-sopimukseen, johon ”niin me kuin suomalaisetkin olimme tyytyväisiä”.

Kvitsinskin reaktio Suomen hallituksen päätökseen, jonka Talvitie välitti, oli suositus, ettei mitään pitänyt tehdä yksipuolisesti. Kvitsinski käytti koko rekisterinsä saadakseen Blombergin vakuuttumaan siitä, ettei Suomi voinut ehtoitta vapautua maanpuolustustaan koskevista rajoituksista. Hän vaati, että Suomen on bilateraalisten neuvottelujen tasolla vahvistettava puolustusvoimiaan sitovat rajoitukset. Vaatimus muistutti Neuvostoliiton sitkeätä pyrkimystä rajoittaa yhdistyneen Saksan puolustusta. Bonn kieltäytyi hyväksymästä yksipuolisia rajoituksia, mutta hyväksyi Euroopan tavanomaisia aseita koskevaan sopimukseen (TAE-sopimus) sisältyvät rajoitteet.

Edes Kvitsinskillä ei ollut otsaa ylittää Neuvostoliiton sodanjälkeisen diplomatian rajaa. Missään vaiheessa Kvitsinski ei arvostellut Suomen presidenttiä, vaikka hän yrittikin pakottaa Suomen perääntymään. Neuvostodiplomaatit eivät sen sijaan osoittaneet minikäänlaista kiinnostusta presidentti Koiviston päätökseen julistaa yya-sopimukseen sisältyvä viittaus Saksaan vanhentuneeksi.

Otin tuossa vaiheessa Helsingissä yhteen Britannian suurlähetystön kakkosmiehen Graham Handin kanssa, kun hän arvosteli meitä edelleenkin siitä, että olimme informoineet venäläisiä, mutta emme brittejä. Kiivaassa keskustelussa suustani lipsahti väite ”*you sold us down the river in 1947*” eli petitte meidät 1947. Suurlähettiläs Smith esitti tämän takia Blombergille valituksen kielikäytöstäni. Mutta niinhän asia oli, ja kun lukee Helmut Kohlin muistelmista, miten britit yrittivät kaikilla tasoilla ja viimeiseen asti sabotoida Saksan yhdistymisen, joutuu hämmästyämään sitä, että Suomikin sai vielä 1990 maistaa samaa lääketta. Emme olleet missään vaiheessa edes ajatelleet, että Lontoo voisi aiheuttaa hankaluutta operaatio PAXille.

KVITSINSKI MYÖHÄSTYY

Kvitsinski myöhästyi toisen kerran. Kun hän toukuun puolivälissä 1990 palasi Bonnin-suurlähettilään tehtävästä ulkoministeri Eduard Ševardnadzen ensimmäiseksi sijaiseksi, hän havaitsi, että Moskovassa valitsi ”surrealistinen ideoiden sekamelska”. Enää ei ollut mahdollisuuksia estää länttä sopimasta ratkaisusta suoraan Saksan kanssa. Moskovassa 12. syyskuuta pidetyn viimeisen 4 + 2 -kokouksen jälkeen ja yhdistyneen Saksan saatua takaisin suvereenisuutensa 3. lokakuuta mah-

dollisuudet saada Suomi tyytymään vähempään kuin Saksan saavuttamaan tulokseen, eli täyteen suvereenisuuteen, olivat minimaaliset.

Kvitsinskin yritys pakottaa Suomi perääntymään osoittaa salassapidon merkityksen. Alkuperäisen aika-aulun mukaan haluttiin vielä syyskuun alussa odottaa, kunnes Saksa olisi yhdistynyt ja sen suvereenisuus olisi palautettu. Voidaan hyvin kuvitella, millainen meteli olisi noussut ja mitä olisi saattanut seurata, jos Suomen päätös asettaa Moskova (kukaan ei edes ajatellut Lontoota) tapahtuneen tosiasian eteen olisi vuotanut julkisuuteen. Oli taottava, kun rauta oli kuuma – *lautlos aber rasch*. Kvitsinskillä ei ollut onnistumisen mahdollisuutta, mutta diplomatian prosessi oli silti vietävä loppuun asti.

KGB:n residentti Karasjov antoi Kalelalle neuvon, että ulkoministeri Paasion oli keskusteltava asiasta Ševardnadzen kanssa edessä olevalla Moskovan-vierailullaan. Piste lyötiin lopuksi noottien vaihdolla. Ulkoministerit Paasio ja Ševardnadze totesivat 15. marraskuuta, että asia oli loppuun käsitelty, ja Suomi vastasi 21. marraskuuta Neuvostoliiton 6. marraskuuta jättämään noottiin. Suomi toisti ilmoituksensa, että Suomen ulko- ja puolustuspolitiikan perusteet pysyvät muuttumattomina. Noottien vaihdosta ei tiedotettu julkisuuteen. Derjabinin mukaan MID eli siis Kvitsinski yritti turhaan vakuuttaa Tšernjajeville, että asia oli periaatteellisesti tärkeä Venäjälle.

Neuvostoliiton ulkopoliitiikan peruslinjat viitotettiin NKP:n keskuskomitean sihteeristössä Staraja Ploštšadin varrella, ja MID ja suurlähetystöt noudattivat niitä toiminnassaan. Tehtaankadulla ja Smolenskaja Ploštšadilla MIDillä ei ollut suurempia mahdollisuuksia linjan tulkintoihin, vaikka Smolenskaja Ploštšadilla olikin tärkeä osa Suomeen kohdistuvassa politiikassa. Ulkomaankauppaministeriön hallitsema Smolenskaja Ploštšadin pilvenpiirtäjän puoli oli kuitenkin näkyvämmässä asemassa kuin MID. Tämä johtui kahdenvälisestä clearingkaupasta ja sen Neuvostoliitollekin tärkeästä merkityksestä.

Operaatio PAX osoitti poikkeuksellisen selvästi, että MID:n virkamiesjohto ajoi 1990 omaa politiikkaansa osittaisessa yhteisymmärryksessä keskuskomitean ulkoasioista vastaavan sihteerin Valentin Falinin kanssa, mutta vastoin presidentin ja ulkoministerin linjaa. Monet seikat viittaavat siihen, että Gorbatšovin neuvonantaja Tšernjajev mielsi itsensä enemmänkin presidentin kuin pääsihteerin neuvonantajaksi.

Staraja Ploštšadia edusti Tehtaankadulla KGB:n residentti (aseman päällikkö), jolla oli tietysti mui-

takin tehtäviä. Tätä takaoven kautta kulkevaa kanaavaa sanottiin yleisesti vaikkakin kaunistelevasti ”puoluekanavaksi” eli suoraksi yhteydeksi Neuvostoliiton (puolue)johtoon. Residentin ja suurlähettilään välit olivat ajoittain kireät.

Neuvostoliiton politiikan peruslinjana oli pyrkimys saada luja ote Suomen politiikasta ja pitää siten hallussaan *droit de regard* – valvontavalta – siihen. Tämä on minun tulkintani Kvitsinskin toiminnasta. En valitettavasti onnistunut yrityksistäni huolimatta Moskovavuosinani saamaan häntä kuvaamaan omaa näkemystään syksyn 1990 tapahtumista.

”LOPPUUN KÄYTETTY” RAUHANSOPIMUS

Jälkeenpäin on myönnettävä, ettei virkamiesjohto eivätkä poliittiset esimiehemme tienneet, millainen odottamaton poliittinen räjähdeläus sisältyi rauhansopimuksen muuttamiseen. Lehdistöä kiinnosti talven ja kevään aikana pelkästään ”vanhentunut” yya-sopimus eikä Pariisin rauhansopimus, jonka moniportaiset määräykset tunnettiin huonosti. Mutta kun presidentti Koivisto muutti yllätysiskulla rauhansopimusta, innostus ei tuntenut rajoja.

Ja seuraukset olivat arvattavissa – eteenpäin samalla tiellä, seuraava tehtävä on Karjalan saaminen takaisin, tietysti rauhanomaisella tavalla, muuttamalla vielä keran Pariisin rauhansopimuksen määräyksiä. Ulkoministeriön arkistossa on runsaasti liikuttavia, vakavaksi tarkoitettuja kuvauksia, joita kirjoittaneet aktivistit olivat ottaneet yhteyttä Britannian suurlähetystöön ja halusivat kertoa ulkoministerille menestyksestään. Hieman yllättävää on, että yya-sopimus ja Pariisin rauhansopimuksen määräykset sekoitetaan toisiinsa äskettäin ilmestyneessä ja hyvän vastaanoton saaneessa, professori Henrik Meinanderin Suomen historian yleisesityksessä.

Ulkoministeriön oikeudellisen osaston – ja sittemmin Suojelupoliisin – päällikkö Kekomäki opasti meitä hankkeen varhaisessa vaiheessa sanomalla, että rauhansopimus on historiallinen asiakirja, jonka määräykset on käytännössä ”käytetty loppuun” eli ne on pantu toimeen ja ne ovat siten vanhentuneet. Vuoden 1947 rauhanneuvottelujen ei voida käydä uudelleen 1990. Pariisin rauhansopimuksen III osa oli poikkeus, johon operaatio PAX perustui. Löimme laimin tämän loogisen päätelmän välittämisen suuren yleisön tietoon.

Jossakin vaiheessa syksyn kuluessa tapasin oikeudellisen osaston eläkkeelle jääneen päällikön ja entisen Tukholman-suurlähettilään Paul Gustafssonin, joka tunnettiin kovaksi ja taitavaksi neuvottelijaksi. Hän oli

kuohuksissaan operaatio PAXin takia ja antoi ulkoministeriön ja sen virkamiesten kuulla kunniansa. ”Ei rauhansopimuksia voida tällä tavalla muotella. Kuka idiootti...” – Ulkopoliitikka ei ole juridiikkaa, vaikka juridiikka voi olla ulkopoliitikkaa.

Epäilevät venäläiset poliitikot eivät ensin olleet uskoa onneaan, kun me korostimme, että Suomella on rauhansopimus eikä siis avoimia rajakysymyksiä. Näin vastasimme myös lukemattomille japanilaisille valtuuskunnille, jotka olivat kiinnostuneita Suomesta mahdollisesti saatavista opetuksista.

Kun Venäjän suurlähetystö katsoi asiakseen jo 1992 viitata Pariisin rauhansopimuksen ”fascismiluontoiset järjestöt” kieltävään artiklaan, kyseessä oli toinen ilmiö. Yltävä keskustelu Karjalasta herätti levottomuutta Moskovassa, eikä siellä oltu valmiita luopumaan rauhansopimuksen käyttämisestä välineenä, jonka avulla voitaisiin tarvittaessa vaikuttaa Suomen politiikkaan.

Vanhan ajattelun jäänteitä lienee yhä väreillyt Tehtaankadulla, kun suurlähetystön edustajat viittailivat edelleenkin Pariisin rauhansopimuksen määräyksiin. Ulkoministeriö kieltäytyi keskustelemasta rauhansopimuksesta, mutta joutui tammikuussa 1994 vastaamaan Venäjän suurlähetystön noottiin. Tällä kertaa asian alullepanijaksi osoittautui suurlähettiläs Juri Derjabin, ilman ohjeita Moskovasta.

FINAALI BONNISSA

Mahdollisuutta aseiden ostamiseen Saksasta käytettiin pian, mutta aloitus tapahtui toisessa muodossa ja aivan toisen suuruusluokan asiana kuin oli odotettu. Kyseessä olivat ensisijaisesti alkuperältään neuvostoliittolaiset asejärjestelmät, amukset ja varaosat. *Bundeswehr* havaitsi yllätykseksen syksyllä 1990, että Itä-Saksan kansanarmeijan NVA:n varikot olivat täpötäynnä. *Bundeswebrilla* oli edessään jättimäinen jätteidenkäsitelyongelma, kuten auliisti myönnettiin. Suomi kuului niihin harvoihin maihin, jotka heti ilmaisivat kiinnostuksensa neuvostoliittolaisiin asejärjestelmiin ja voitiin poliittiselta kannalta hyväksyä ostajiksi. Myöhemmin asiakkaaksi tuli myös Ruotsi.

Operaatio PAXin eräänlaiseksi finaaliaksi saatoin vastikään Bonniin suurlähetystön kakkosmieheksi saavuttuani olla helmikuussa 1991 todistamassa kenraali Aimo Pajusen vierailua puolustusministeriössä Hardthöhellä Bonnin tuntumassa. Yhden päivän kuluessa ja pilkkahinnalla hän hankki kuudesosan NVA:n ammusvarastoista (50 000 tonnia) sekä pansareita ja tykistöä, kaiken kaikkiaan yli 2 000 rautatievaunullista sotamateriaalia. Suomi oli kiinnostunut ennen kaikkea

uusista ja moderneista asejärjestelmistä, jotka voitiin helposti integroida Suomen puolustusvoimiin. Hankittujen aseiden joukossa oli myös järjestelmiä, joita Neuvostoliitto oli kieltäytynyt myymästä Suomeen, muun muassa kauaskantavia tykkejä ja erikoisammuksia.

Suomen puolustusvoimien erityinen kiinnostus tykistöön ei johdu pelkästään sotahistorian kokemuksesta, vaan vastaa myös aluepuolustuksen perusajatus. Suomi on perinteisesti vaalinut vahvaa tykistöä. *The Military Balance 2007* kertoo, että Suomella on yhä neljänneksi eniten tykkeitä Euroopassa – 1 389 kappaletta. Vain Venäjällä (30 045), Ukrainalla (3 705) ja Serbiällä (2 729) on niitä enemmän. Ruotsin armeijan tykkien määräksi ilmoitetaan 98.

Kuorittuaan kerman Itä-Saksan varikoista kenraali Pajunen tiivistä tunnelman Hardthöhellä lauseeseen: ”Tämä on suurin kaappaus sitten Porlammin motin.” Hän viittasi Viipurin eteläpuolella elokuussa 1941 käytyyn taisteluun, jossa kolme neuvostodivisioonaa jäi

saarroksiin. Vain kuukautta ennen Pajusen käyntiä Bonnissa neuvostojoukot olivat ampuneet kovilla Vilnassa ja Riiassa.

Travemündessä toimi runsaan vuoden ajan suomalainen yhteysupseeri valvomassa NVA-saaliin laivausta Suomeen suurilla ro-ro-aluksilla. Nykyisin saksalaiset Leopard-2:t ovat korvanneet neuvostoliittolaiset T-72-panssarivaunut, ja Suomen puolustusvoimat on parhaillaan ottamassa käyttöön amerikkalaista MLRS-rakettitykistöä.

Suomentanut Heikki Eskelinen ruotsalaisen diplomaatin ja historioitsijan Krister Wahlbäckin juhla kirjassa julkaistusta artikkelista.

Kirjoittaja on Suomen Berliinin-suurlähettiläs ja entinen Moskovon-suurlähettiläs